

(Kutadgu Bilig'deki Yansima Kelimelerin Özellikleri).

Dr. Ergün Koca¹

Түрк элдеринин XI кылымда жашаган улуу ойчулдары

жана эне тилибиз

жөнүндөгү мурастарын окуп үйрөнүү, ал маалыматтарды азыркы тилибиз менен байланыштыруу, тилибиздин коомдук милдетин жогорулатуу жана тил чеберчилигин өнүктүрүүдө маанилүү маселелерден болуп саналат.

XI кылым караханиддер доорунда жашап өз чыгармалары менен түрк элдерин дүйнөгө тааныткан бул эки улуу адамдын бири-философ, ойчул жана акын болсо, экинчиси –түркология илиминин пионери. Түрк маданиятынын алтын доору эсептелген XI кылымда жазылган

« » дастаны,

« – – » чыгармалары

энциклопедиялуу мүнөзгө ээ болуп, аларда түрк элдеринин тарыхы, философиясы, мамлекет, коом, бийлик, мыйзам, агартуу, этика, астрономия, дипломатия, тил адабияты, пз ик , бул Мына ошол залкар чыгармаларда берилген материалдар жөнүндө түрк маданиятынын бардык тармактары боюнча изилдөө жүргүзсө болот. Биз негизинен XI кылымда хакан тилиндеги тарыхый лексикабыздын маанилүү бир бөлүгү болуп эсептелген, тууранды сөздөр

жөнүндөгү

маалыматтарга кайрылабыз.

¹ Uluslararası Atatürk Alatoö Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Тууранды сөздөр адамзаттын көрүү сезимине жана ички сезимине туурап айтылган тыбыштардан турат: « - » көтөрүлдү; чагылган « » этти; жүрөгүм зың этип кетти мисалдарындагы « - » адамдын кулагына угулган табышка тууралган, « » сөзү адамдын көзүнө көрүнгөн табият кубулушу тууралса, «**зың**» сөзү адамдын ички сезимин туураган болуп эсептелет. Натыйжада тууранды сөздөрдүн бир түрү тыбышты туураса экинчи бир түрү аракет жана кубулуштун образын туурайт. Ошол себептен тууранды сөздөр семантикасына карата эки түргө бөлүнөт: 1) . 2)

² XI кылым түрк тилинде тууранды сөздөр абдан өсүп өнүккөн болуп алар образды берүү касиетине ээ болгондугу үчүн, пикирди, образды, баяндоодо кээ бир түшүнүктөрдүн оттенкаларын түшүрүүдө чоң ролд ойногон. Мисалы: « - » бадыраң жегенде чыга турган табыш (1, 329)³; Ал өрүктү « - » этип жеди. Ал шабдаалыны (1, 308); шап-шап йеди - (3,160); сур-сур: эрсур сур мун өпти - адам шорпону шорулдатып ичти (3,133); чар-чур // жар-жур: ал чар чур йеди- ал колуна түшкөндү калтырбастан жеди (1,312). Бул тууранды сөздөр биздин көз алдыбызга бир канча тамак, же жемиштердин образын пайда кылат. Ал эми мына ошол бир- бирине окшобогон түшүнүктөр бир гана тууранды сөздөрдүн жардамы менен берилген.

Тууранды сөздөр реалдуу турмуштагы сырткы дүйнөнүн тыбыштык кубулуштары менен байланышта болгондугу үчүн, тууранды сөздөр тилибиздеги пикир алмашуу жана бири-бирин

² „ . Азыркы кыргыз тили. Морфология Ф., 1980, 204 – 207-б.

³Дивану – Лугат – ит – түрк чыгармасынан алынган мисалдар С. Муталиповдун котормосунда өзбекче вариантынан жана Divan ü Lügati't Türk, (Çev. Besim Atalay) Ankara. 2006. алынды.

түшүнүүдөгү маанилүү лексикалык курал болуп эсептелет.⁴ Мисалы XI кылым түрк тилинде шар, дүк, сыр, каң тууранды сөздөр ар түрдүү маанини билдирүүчү лексикалык бирдик болуп, шар тууранды сөзү ар кандай суюктуктун бат акканын же болбосо жерге төгүлгөнүн (1, 313) билдирсе; дүк алаканы менен жеңил урганды (3, 154) билдирсе; , тууранды сөздөрү: - кара чегиртке чыйылдады (1, 313); каң этти- каз какылдады (3,370) дегенди билдирет. Кала берсе, Караханиддер мамлекетинин адабий тилинде тууранды сөздөрдүн лексико-семантикалык жактан синонимдик жана антонимдик мүнөздөрүн да байкоого болот.

Мисалы « » түшүнүгү менен байланыштуу төмөндөгүдөй синоним тууранды сөздөрдү байкоого болот:

- : ал аны чарс чарс (карс-карс) урду, (1, 332)
- : чат-чат (шарт шарт) урду, (1, 310)
- : тарсылдатып урду(1, 313)
- : аны шапылдатып урду (3, 160)
- : ал аны тапылдатып урду (3, 159)
- : ал жеңил эле дүкүлдөтүп урду (1, 322)
- : дүпүлдөтүп урду (1, 317)

Бул « » этиши менен колдонуп жаткан: - , - , - , - , - , - тууранды сөздөрү семантикалык жактан негизинен бирдей мааниге ээ болуп синонимдик катарды түзүүчү тууранды сөздөр эсептелсе дагы, урган күчтүн өлчөмү, эмне менен урганы, кай жерине урганы, кандай урганы, эмнени урганын тууранды сөздөрдүн жардамы менен гана элестете алабыз. Ал эми « », « » тууранды сөздөрү «этти» жардамчы

⁴ Киргизская лексикология. часть 1 Москва., 1959, с. 155.

этишинин катышы менен колдонулуп, семантикалык жактан антонимдик катарды пайда кылат: буң-буң: буң этти-оор бир нерсе жерге түшкөндө чыга турган табыш. (3,366), бүк: бүк этти-жерге түшкөндө жарылган ичи бош нерседен чыккан табыш. (3,143). Бул фактылардан байкалып тургандай тууранды сөздөр

« _____ » дастанындагы тууранды сөздөр табият кубулуштарын, адамдын мүнөзүн, сезимин, поэзия тили менен берүүдө, образ жаратууда кеңири колдонулгандыгы байкалат. Дастандагы бул өзгөчөлүккө биринчилерден болуп белгилүү түркиялык түрколог Ахмет Эржиласун « _____ » этиштерге арналган монографиясында токтолгон эле: бүр-кир – бүркүү
4892

(Таң кулан өөк, мейкин жээги кылайды,

Нур шооласы найза болуп таралды).

Бул бейиттеги бүркир /бүвкир тууранды сөздөн жасалган этиштин уңгусу бүрк болуп

Колуңан өөп сыйынамын ыйык билип).

– - сыздоо (398-бет):

2579

(Киши дайым тилдүү болсо жемечил,

Сөөк сыздап, өрт чалгандай ооруйт дил).

– - сезүү (400-бет):

1090

(Өлөм, кетем, күмөндөнбө, кайгырба,

Туулган жан өлбөйт десе жаңылба).

- - камашуу (218-бет):

5799

(Дуудун, торко кийиндиң мына өзүң,

Чыдай албай көрө албастар жумду көзүң).

– - коркуу, үркүү (74-бет):

1996

(Шашмалыктан бардык оокат бузулат,

Шашма бектин Кызыл жүзү кубарат).

- - таң калуу (150):

5967

(Дарбазадан кайтты Өгдүлмүш камыгып,

Ал жабыкты кол ушалап аңырып).

- - улуу (493-бет):

1175

(Тирүүчүлүк желдей өттү өкүрүп,

Улудум мен өзүмө бөөдө өкүнүп)

Жогорудагы поэтикалык саптарда колдонулган: -, -,

-, -, -, -, -, - тууранды сөздөр

каармандардын жакшылык жана жамандыкка болгон ички сезимдерин образдуу көрсөтүүдө абдан чеберчилик менен колдонулгандыгын бейиттерден байкайбыз.

2.

, ,

.

- назик, кыялкеч, кежир (37-бет):

403

(Кээде ал жалт карайт да, бетин бурат,

Назданып кызыктырып ойун курат).

– -ыңылдоо (183-бет)

5963

(Абалы оор, онтоп жатат кыйналып,

Ай, жакыны, көргөн жакшы бир барып).

Бул бейиттерде колдонулган тууранды сөздөр адамдардын уялып жана кыйналгандагы мүнөзүн көрсөтүү үчүн колдонулгандыгы сезилип турат.

3.

– бүркүү (120-бет):

4892

*(Таң кулан өөк, мейкин жээги кылайды,
Нур шооласы найза болуп таралды).*

- жаркырак

65

*(Кыш мүшкүлүн кубалап жаздын жели
Жаз менен жаркырады бакыт кени)*

– жаркырактык (528-бет):

831

*(Алгачта ай каштай иймек жаңырат,
Толо берет күндөн күнгө жаңылап).*

- -күркүрөө (275-бет):

86

*(Күн күркүрөп, доолбастар кагылды,
Жарк деп жалын, каган туусу сайылды).*

- чагылган чагылуу

86

*(Күн күркүрөп, доолбастар кагылды,
Жарк деп жалын, каган туусу сайылды).*

Мындай тууранды сөздөрдүн образ жаратуудагы касиетин көркөм оозеки чыгармаларда абдан күчтүү экенин «Манас» эпосунда дагы байкоого болот. Мисалы: Сөзүбүз кургак болуп калбастыгы үчүн Сагынбай Орозбактын «Манас» эпосу вариантындагы бир нече ондогон аялдардын образын сүрөттөөдө өзгөчө Кыз Сайкал, Каныкей, Акереч ж.б. портреттердин образын жаратууда адамды суктандырган күчүн жана таасирин көрсөтүүдө (ала турган) тууранды сөздөрдөн кандай пайдалангандыгын төмөнкү саптардан байкай алабыз.

,

,

, ,

, ,

-(2-210)

Сагынбай Акылай кыздын атына заты жарашкан сулуулугун, анын келбетинде сымбаттуу көркүндө эң бир назик ар бир мүчөсүн биринен сала бири чубалжытып, Акылайды өз көз алдында көрүп тургандай элес калтырып, адамды таң калтырган эң кооз ыр саптары аркылуу кыздын эң назик мүнөзү шоодураган жибекке, мөлтүрөгөн капкара көзү карагатка, эти менен бетинин аппактыгы карга, бүткөн боюнун көркү –моюну короздун койкойгон мойнуна салыштырылышын окуганда кимди да болбосун таң калтырган эң бир элестүүлүгү таамайлыгы менен таасындыгы суктандырат, тамшандырып таң калтырат.

Акылайдын портретин тартууда Сагынбайдын стилине мүнөздүү подтекстеги уйкаштыкка байланышкан (карагат көздүү, кардай эт, короз моюн аппак эт деген ыр саптарына карата кара бет деген

эпитеттин колдонулушунда) жашырынып жаткан сыр бар экенин элге түшүндүрө чечмелей кетели.

Кыргыз элинин каада салты боюнча атасынын төрүндөгү кызга (кыз конок деген түшүнүккө ылайык) эзелтеден эле урмат-сый менен мамиле жасалат, бул салт азыр да кармалат. Ошол салтка ылайык кыз бала атасынын төрүндө эрке өскөндүктөн конкондогон жүрүм турумун, кашкаңдаган (тайманбаган) кылык-жоругун колдоо жана жактыруу иретинде, ошондой элдик салтты эске алып, Сагынбай өзүнүн Акылайга сүймөнчүлүгүн билгизүү үчүн кара бет деген эпитетти (биз аны азыр түшүнгөндөй уятсыз, абийирсиз деген мааниде эмес) атайылап колдонгонун эскертпей көө албайбыз. Табият кубулуштарына байланыштуу болгон жогорудагы тууранды сөздөр табиятта болгон өзгөрүүлөрдү жандуу көрсөтүүгө көмөк болгон.

4.

- - камашуу (218-бет):

464

*(Нурдуу эле көргөндүн көзү канар,
Өзү чынчыл, сөзүнөн балы тамар).*

- - көбүртүү (280-бет)

2382

*(Жоо көрүнсө эр изинен чаң чыгат,
Башкаларга кезек бербей каршыгат).*

- - какыруу (215-бет):

4113

(Түкүрүнүп, чимкиринип, какырынба,

Уйаткарат мындай иш акырында).

- - ыйлатуу (396-бет):

6126

(Канча күлсө бир күн акыр ыйлатат,

Канча курса койбой аны кыйратат).

- - ыйлоо, ыйламсыроо (396-бет)

6295

(Ыйлап эмне кыласың сен, ардагым,

Уруп-тилдеп ким өткөрдү зардабын?)

- - күл

80

(Жашын төгөт көк асман кабак түйүп

Чанак ачат буралып гүлдөр күлүп)

Бул бейиттерде колдонулган тууранды сөздөр адамдардын асыл касиеттерин, баатырдыгын, кайгы-муңун жогорку көркөмдүк менен сүрөттөө үчүн колдонулган. Айрыкча 6126-бейиттеги - тууранды сөзүнө күлүү сөзүн карама-каршы мааниде колдонуу менен бейиттин образдуулугун жогорулаткан.

5. - ,

:

- - сөгүү (401-бет):

581

*(Кирди Айтолду таазим кылып жүгүнүп,
Илик көөнү көтөрүлдү көкөлөп).*

- - жарык болуу, жаркыроо (528-бет):

2134

*(Калыс бийлик сүйүндүрөт калыкты,
Күмүш болсо шыктандырат алыпты).*

- - жарык берүү, жаркыратуу (528-бет):

3411

*(Оор күндө достор жанын аябайт,
Кубанычта бирге күлүп жаяңдайт).*

- - түкүрүү (408-бет):

1338

*(Арак деген миң күнөөгө чөгөрөт,
Зына жактан абыроюң төгүлөт.)*

Жогорудагы бейиттерде колдонулган тууранды сөздөрдүн сый-урмат сезиминин адамзаттын рухий абалын канчалык зор таасир калтыраарын сүрөттөп берүүдө абдан чеберчилик менен колдонулганы байкалат.

6.

:

- - каздардын какылдоо (215-бет)

72 каз өрдек кугу кыл калыкыг туды

()

Мисалы: автор, бир гана «өлүү» деген сөздү берүү үчүн ал сөздү аз колдонуп анын ордуна: « (6553), « (6507), « (6444), « (6437), « (6413), « (6297), « (6288), « (5644), « (3024), « (1513), « (1515), « (1520), « (1521), « () » (1521), « (1423), « (1169), « () » (1120), « (1096), « (1095), « (1099) сыяктуу сөздөр колдонулган. Натыйжада, Жусуп Баласагындын бул сөздөрдү колдонуусундагы негизги максаты адамзаттын кайгысын жеңилдетүү экендигин байкадык. Бул максатта жогорку даражадагы гумандуулук идеясын ишке ашырууда тууранды сөздөрдөн да пайдалангандыгы биз үчүн маанилүү:

– жарык, жаркырак (527-бет):

1520

(Ушундайча жарык кетип түн болду,

Алла атынан тынык токтоп жым болду).

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Каянактар)

1. Zülfikar H., Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler, - Ankara, 1995.

2.Ergin, M., Türk Dilbilgisi, - İstanbul. 2000.

3. **Ça atay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
4. **una .N.**, Türkçede Tekrarlar. İ. Üniversitesi, TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV. № 1-2.
5. . –Фрунзе. 1984.
6. . . Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
7. . . Кыргызская лексикология. - Москва, 1959. с.156.
8. . Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе, 1957.
9. . . Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956, стр. 363-372. XXXVI, 1-2, 1929.
10. **Tezcan S.**, Kutadgu Bilig Dizini Üzerine , TTK Belleten, XLV.2, s.178, - Ankara , 1981
11. **Tietze, A.**, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati , Cilt I (A-E) , - İstanbul, 2002
12. **Ölmez , M.**, Çağdaş Türk Dillerinde Kutadgu Bilig Çevirileri, Kebikeç 1, 1995
13. **Arat ,R.R.**, Kutadgu Bilig ,I, Metin, TDK, -İstanbul 1947(Ankara 1991); II, Tercüme, TTK , -Ankara 1959(1995).
14. **Arat ,R.R.**, Eski Türk Şiiri, -Ankara 1965(1986).
15. . «Кутадгу билиг» стилистикасы, Шыңжаң Университети, 2001, 100-б.
16. **Коса, Е. , Musabaeva Z. ,** Kutadgu Bilig, Kırgızca Çeviri, -Bişkek, 2008.